

**LES ALJAMES CATALANES SEGONS
LES FONTS HEBRAIQUES.**
**(Aspectes de la vida i les institucions dels jueus catalans
als segles XIII i XIV reflectits als «respona» rabínics)**

J. RAMON MAGDALENA NOM DE DÉU
Universitat de Barcelona

Dintre del marc d'aquestes Primeres Jornades de Filosofia Catalana sobre el debat intercultural als segles XIII i XIV, obriré la sessió dedicada al judaisme amb una exposició forçosament molt general i confessadament bastant parcial. General per la dilatada extensió temàtica i cronològica, parcial per les característiques de les fonts emprades. El títol d'aquesta ponència ja ens en donarà una idea: «Les aljames catalanes segons les fonts hebraiques». A més, he volgut esquivar temes particulars, concrets, diguem-ne polèmics, amb la seguretat que Jaume Riera i Eduard Feliu els tractaran després amb més detall i competència que jo.

Així les coses, bo serà començar dient que la documentació hebraica accessible i coneguda no arriba als dos-cents documents —publicats la major part; d'altres, molt pocs, encara inèdits. També hi ha una important quantitat de «respostes» rabíniques, editades, com veurem, amb criteris més utilitaris que científics¹.

1) Els epígrafs —inscripcions en pedra o metall—, estudiats i editats per Millàs i Vallicrosa², sumen un centenar llarg de làpides o fragments de làpides, generalment funeràries —molt poques de decoratives o monumentals—, i alguns objectes metàl·lics escadussers. L'inventari provisional d'epígrafs hebraics catalans —seguint Millàs— ens donaria les següents xifres i distribució: Barcelona, 63; Girona, 26; Castelló d'Empúries, 5; Besalú, 1; Vilanant, 1; Olot, 1; Tarragona, 3; Tortosa, 3; Falset, 2; Agramunt, 2. Molt interes-

¹ David ROMANO, «Les juifs de la Couronne d'Aragon avant 1391», *Revue des Études Juives* CXXI (Paris 1982), pp. 169-182, especialment pp. 169-170.

² L'estudi el publicaren conjuntament Francisco CANTERA & José María MILLÀS, *Las inscripciones hebraicas de España*, Madrid 1956, repartint-se les zones geogràfico-històriques: el primer l'àrea castellana, el segon tota la Corona d'Aragó. La làpida trilingüe de Tortosa —...el más famoso entre todos los epígrafes hebraicoespañoles, así como también uno de los más antiguos...—, op. cit., n. 198, pp. 267-268 ss., alguns la considerem com a molt sospitosa d'ésser una grollera falsificació, potser del segle XVIII.

sants són els epígrafs commemoratius de Barcelona i Girona: el primer pertany a l'almoïna de rabí Šemu'el ha-Sardí —actualment al carrer Marlet de Barcelona³— i el segon —en estat fragmentari— és la làpida que devia lluir la part superior de la sinagoga del call de jueus de Girona⁴.

2) Pel que fa als altres documents, redactats en suport de pergami o paper, tenim un important conjunt estudiat i editat per Millàs i Vallicrosa⁵, posteriorment revisat per Riera⁶. També l'estudiós Baer⁷ en va incloure d'altres a la seva monumental col·lecció diplomàtica. Darrerament, Riera⁸, Romano⁹, Díaz Esteban¹⁰, Díez Merino¹¹, Del Olmo-Magdalena¹² i Cortès¹³ hem continuat aquesta lenta tasca de recuperació i edició de textos hebraics dels nostres jueus.

Documents hebraics importants per a la història dels jueus catalans són: (1) les referències a les aljames de Barcelona i Girona del viatger navarrès Benjamí de Tudela¹⁴; (2) la crònica o relació hebraica de la Disputa de Bar-

³ Op. cit., n. 241, pp. 346-348.

⁴ Op. cit., n. 242, pp. 348-350.

⁵ Josep Maria MILLÀS I VALLICROSA, «Documents hebraics de jueus catalans», *Memòries [de] l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica*, vol. I, fasc. 3 (Barcelona 1927), pp. 61-167. N'hi ha tirada a part de l'any 1929.

⁶ Jaume RIERA I SANS & Frederic UDINA I MARTORELL, «Els documents en hebreu conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó», *Miscellanea Barcinonensia* XLIX (Barcelona 1978), pp. 21-36, i les fotografies de tots els documents.

⁷ Fritz BAER, *Die Juden im christlichen Spanien. Erster Teil. Urkunden und Regesten. I. Aragonien und Navarra*, Berlin 1929. N'hi ha reedició de la Gregg International Publishers Limited (England 1970), amb una introducció de l'autor i una bibliografia selectiva addicional a càrrec de Haim Beinart.

⁸ Entre altres, els més importants des dels punts de vista literari i lingüístic són els *Cants de noces dels jueus catalans*, Barcelona 1974. També va publicar «Un breu cabalístic», extracte del *Boletín Arqueológico*, època IV, fascs. 113-120, 1971-1972, Real Sociedad Arqueológica Tarragonense, Tarragona, pp. 309-312, més la fotografia de l'«amulet» o breu cabalístic, conservat a la secció d'Arxiu de la Biblioteca de Catalunya.

⁹ David ROMANO, «Documentos hebreos del siglo XIV de Cataluña y Mallorca», *Sefarad* XXXIV (Madrid-Barcelona 1974), pp. 289-312.

¹⁰ Fernando DÍAZ ESTEBAN, «Documentos latinohebreos del Archivo de la Iglesia de Santa María del Mar, de Barcelona», *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas* IX (Barcelona 1973), pp. 151-172, més les fotografies dels textos hebraics.

¹¹ El professor Luis Díez i jo hem estudiat el document hebraic de l'aljama de jueus de Castelló d'Empúries, encara inèdit, i del qual tractaré més tard.

¹² Gregorio del OLMO LETE & José Ramón MAGDALENA NOM DE DÉU, «Documento hebreo-catalán de farmacopea medieval», *Anuario de Filología* 6 (Barcelona 1980), pp. 159-187, més les fotografies del document.

¹³ Enric CORTÈS, «Una poesia cabalística desconeguda i uns fragments d'Ibn Guaiat procedents de l'Arxiu Diocesà de Girona», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 2 (Barcelona 1983), pp. 7-16, i un important recull de «Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona», publicats a la *Revista Catalana de Teologia* X (Barcelona 1985), pp. 31-52.

¹⁴ Tinc editat el *Libro de viajes de Benjamín de Tudela. Versión castellana, introducción y notas por José Ramón Magdalena Nom de Déu*, Barcelona 1982. Les breus referències de Benjamí al seu pas per les nostres terres (segona meitat del segle XII) són, però, interessants, tot i que no fa esment de jueus a Tortosa i Tarragona: «... Des d'allí [Tarragona] fins a Barcelona hi ha dues jornades de camí. Hi ha una santa comunitat d'homes savis i intel·ligents, i grans prínceps com rabí Séšet, rabí Še'alti'el, rabí Šelomoh i rabí Abraham ben Hasda'y. És una petita i bonica

celona¹⁵; (3) els anomenats acords de Barcelona¹⁶; (4) els acords que fixen les normes legals de l'adjudicació i recaptació de la sisa dels deutes de l'aljama de Castelló d'Empúries¹⁷; (5) la crònica en hebreu de la Disputa de Tortosa¹⁸ i (6) les ordinacions del clavari de l'aljama de jueus de Cervera¹⁹.

L'original hebraic del tercer document es troba a la Biblioteca Bodleiana d'Oxford²⁰ i va ser publicat per primera vegada per Schorr²¹, després reproduït per Finkelstein²² i Baer²³. Com ja he apuntat, fins a la recent traducció catalana de Feliu i Mabres no es coneixia cap versió íntegra d'aquest interessantíssim document²⁴, qualificat per alguns autors d'«ordinacions» o «estatuts», quan el cert és que es tracta de l'acta d'uns acords presos amb vista a la constitució d'una coalició o associació de delegats de totes les aljames de la Corona d'Aragó per obtenir butlles i privilegis que milloressin la greu i dramàtica situació en què aquelles es trobaven a conseqüència dels avalots antijueus produïts arran de la pesta de 1348²⁵. Segons sembla, la reunió i re-

ciutat a la vora del mar, on arriben amb mercaderies els comerciants d'arreu del món: de Grècia, Pisa, Alexandria d'Egipte, de Palestina, Àfrica i tots els seus confins. Des d'allí hi ha una jornada i mitja fins a Girona, on hi ha una petita comunitat de jueus...». Aquí tenim citada documentalment per primera vegada l'aljama i els noms dels principals jueus de Barcelona, encara que per una altra font —una resposta rabínica de la segona meitat del segle IX— tenim notícia de la intensa correspondència entre «els savis de Barcelona» i Amram ben Šešna', gran gaó de Sura, a Babilònia. Sembla que els barcelonins demanaren un ritual complet d'oracions i el gran gaó envià el seu *séder*, que, segons explica, és «...l'ordre d'oracions i benediccions per tot l'any...d'acord amb la tradició que poseïm segons ens ha estat lliurada pels *tanna'im* i els *amora'im*». D'aquesta manera, doncs, seria Barcelona la primera comunitat occidental en rebre el *siddur* normatiu d'oracions, des de la llunyana Babilònia.

¹⁵ Pel que fa a les cròniques en hebreu de les dues controvèrsies judeo-cristianes, la de Barcelona (1263) i la de Tortosa-Sant Mateu (1413-1414), només dir que la primera és considerada apòcrifa per Jaume RIERA I SANS, *Disputa de Barcelona de 1263 entre Mestre Mossé de Girona i Fra Pau Cristià. Estudi introductor i per Jaume Riera i Sans. Traducció dels textos hebreus i llatins, i notes*, per Eduard Feliu. *Pòrtic de Pasqual Maragall*, Barcelona 1985. De la segona, amb dues versions, la que hom considerava com a fidel i verídica, inserida al llibre *Šebet Yehudah* de Šelomoh ben Verga (primeria del segle XVI), no és sinó una grollera reelaboració i manipulació de la carta enviada als jueus de Girona per Bonastruc Desmaestre, d'aquesta aljama, i únic rabi català que intervingué directament en el debat. Vegeu Jaume RIERA I SANS, *La crònica en hebreu de la Disputa de Tortosa*, Barcelona 1974.

¹⁶ Eduard FELIU, «Els acords de Barcelona de 1354», *Calls* 2 (Tàrrrega 1987), pp. 145-164, seguit d'una *Guia per a una lectura comprensiva dels acords*, per Jaume Riera i Sans, pp. 164-173. Citaré Feliu-Riera.

¹⁷ Datats el 1392, un any després dels tràgics avalots. Encara inèdits, els hem estudiat Díez Merino i jo.

¹⁸ Vegeu la nota 15, final.

¹⁹ Redactades el 1455 en judeo-català —català escrit en grafèmica hebraica i amb abundoses intrusions de mots i expressions en hebreu— foren publicades per Agustí DURAN I SANPERE, «Documents aljamiats de jueus catalans», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* V (Barcelona 1918-1919), pp. 130-148, més les fotografies dels documents.

²⁰ Ms. Neubauer 2237, f. 271ss.

²¹ A la revista hebraica *He-Halus* (Lwow [Lemberg]) I (1852), pp. 20ss.

²² Louis FINKELSTEIN, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1924, pp. 328-347.

²³ Fritz BAER, *Die Juden im christlichen Spanien...*, pp. 348-358.

²⁴ Segueixo fidelment l'article de Feliu-Riera.

²⁵ Amada LÓPEZ DE MENESES, «Documentos acerca de la peste negra en los dominios de la

dacció devia tenir lloc a Barcelona, i van ser firmats al desembre de 1354 per Mošeh Natan, Cresques Šelomoh i Jafudà Alatzar, actuant-hi els dos primers com a delegats de les comunitats jueves de Catalunya i l'últim com a delegat de les aljames valencianes, tots tres elements destacats de la plutocràcia jueva de Catalunya i València²⁶.

Una primera lectura del text ens fa la impressió que el mòbil principal de tal convocatòria és l'intent d'evitar la repetició dels avalots. Aquesta convocatòria, però, va fracassar des del principi: les aljames del regne d'Aragó, la de Mallorca i potser les del Rosselló i la Cerdanya no hi participaren, deixant sols, amb les seves propostes, els tres delegats autòcrates. Els acords reflecteixen una visió del problema molt particular: la dels tres únics convocants i assistents a la frustrada reunió general. Heus ací què pretenien aconseguir: Vuit privilegis reials, set provisions, quatre butlles papals, diverses cartes del Rei al Papa (sol·licitant les butlles anteriors i recomanant als síndics que es desplaçassen a Avinyó), un decretal i una constitució de cort. Aquest lot de provisions, butlles i privilegis reials que es pretenia aconseguir és verament extraordinari, i la quantitat de florins amb què s'havien de pagar literalment fabulosa. Però els únics rescriptes que s'aconseguien foren: la petició de l'Infant Pere al Papa de l'expedició de les diverses butlles en favor dels jueus indicades pels delegats²⁷, una butlla papal exculpant els jueus dels flagells socials que Déu sol enviar²⁸ i el privilegi reial que prohibia als correus exigir rescats als jueus²⁹. L'única butlla aconseguida per Cresques Salomó a Avinyó —datada el 21 de gener de 1356— fou expedida en el mateix sentit i amb els mateixos termes amb què havia estat sol·licitada i prevista, però limitada a un punt concret: el Papa hi repremia els cristians súbdits del rei Pere per les ferides, pedregades, mals tractes i assassinats que infligien als jueus al·legant, erròniament, que els pecats dels jueus eren la causa de les epidèmies i sequeres amb què Déu castigava i posava a prova els pobles de la terra³⁰. El tercer rescripte obtingut per les gestions dels tres delegats, el privilegi reial jurat que prohibia als correus exigir rescats als jueus quan els trobaven anant de camí en missió oficial, porta la data del 23 de fe-

Corona de Aragón», *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón VI* (Barcelona 1956), pp. 291-447, i de la mateixa autora «Una consecuencia de la Peste Negra en Cataluña: el pogrom de 1348», *Sefarad XIX* (Madrid-Barcelona 1959), pp. 92-131; 321-364.

²⁶ Mošeh Natan era, o havia estat abans de la Pesta de 1348, el jueu més ric de Catalunya; Šelomoh Cresques havia exercit en diverses ocasions com a adelantat o secretari de l'aljama de Barcelona i Jafudà Alatzar era —i continuaria essent— el jueu més ric i influent del regne de València, familiar del rei Pere i familiar *ad honorem* de la reina Elionor.

²⁷ Feliu-Riera, n. [6], p. 155.

²⁸ Feliu-Riera, n. [1], p. 153.

²⁹ Feliu-Riera, n. [17], p. 158.

³⁰ Feliu-Riera, p. 173 i nota 4. Fritz BAER, *Die Juden im christlichen Spanien...*, p. 358: «[carta apostólica contra los cristianos de los] regnos del muy amado... don Pedro, rey de Aragon, que a los judios morantes en los ditos regnos et tierras sin razon alguna los fieren, plagan, apedrehan et encara los matan, diziendo los ditos christianos, que por los peccados de los judios vienen mortaldades, faltas de fruytos, et fendo los ditos males a los ditos judios, que cessan las ditas pestilencias...Dada en Avinyon, dotzeno kalendas febrero quaten anyo de nuestro pontificado».

brer de 1357. Costà la respectable quantitat de 200 florins d'or, la meitat lliurada personalment al rei i l'altra meitat al seu tresorer. De fet, el cas és que aquest famós privilegi reial, solemne, jurat i tot, no va servir de res³¹.

El manuscrit del quart document pertany a un particular gironí: és un quadern de vuit fulls de paper, 15 x 23 cm. en bon estat de conservació, encara que parcialment afectat per la humitat i els corcs. Escrit en cursiva hebrea sefardí típica de les nostres terres, no planteja seriosos problemes de lectura i d'interpretació. Al full 4v. hi ha un text llatí que resumeix el tenor del llarg text hebreu i cita els protagonistes: és la venda feta, per 140 lliures melgareses, de la imposició o sisa dels deutes dels jueus de Castelló d'Empúries, pel termini d'un any (des del primer dia d'agost de 1392 fins a l'últim dia d'agost de 1393) als jueus gironins Isach Roben, Isach Mahir i Samuel Isach, i atorguen aquesta venda els següents secretaris de l'aljama de jueus de Castelló d'Empúries: Abib Cohen, Salomó Isach, Perfeyt Bonsenyor i Astruch Adret³². Hi actua de corredor el cristià Guillem de Puig i l'escrivà del document hebraic és el jueu Isach Abraham, ambdós de Castelló. La data d'aquest codicil llatí és el 2 d'octubre de 1392.

Pel que fa al text hebreu, d'estil sec i reiteratiu, quallat de catalanismes, està estructurat en 43 ítems o apartats que van desenvolupant la normativa, les condicions i la casuística dels acords. Els apartats 1, 2, 10 i 20 tracten de les relacions entre jueus i cristians en cas de deute per préstec: per cada lliura declarada en el document legal, albarà o poder, pagui el jueu sis diners. Els préstecs no usuraris fets al Comte i als seus servidors seran igualment declarats, però exempts de pagar la sisa normalment establerta.

El sisè document, redactat en aljamiat judeo-català, és la capitulació de la clavaria de l'aljama de jueus de Cervera amb l'enumeració de les obligacions del clavari envers la comunitat i les d'aquesta envers el clavari. Està datat amb precisió: 1455. Consta de dos fulls de paper, 29 x 22,5 cm. escrits per les quatre cares i conservat a l'Arxiu Històric de Cervera. Consta de 19 ítems o capítols de gran interès per a la història institucional de les aljames catalanes —a més de l'interès lingüístic—, però no aporta cap informació pel que fa a les relacions entre jueus i cristians³³.

3) Els *responsa* són les respostes que els més importants rabins donaven per escrit a les comunitats, dirigents i particulars, quan aquells eren consultats per tal de recaptar consell i resoldre qualsevol qüestió d'ordre moral, ritual, legal, religiós³⁴, etc. Aquestes respostes eren arxivades de manera acumulativa i segons temàtica d'interès legal, i constituïen unes fonts de consulta posterior que servien com a compendis de jurisprudència talmúdica. Abans de la introducció i difusió de la impremta, aquestes respostes circulaven en quaderns manuscrits, però a partir del començament del segle XVI

³¹ Feliu-Riera, p. 173 i n. 8.

³² La pista d'alguns d'aquests jueus es pot seguir al repertori de Fritz BAER, *Die Juden im christlichen Spanien...*

³³ D'aquest interessant document aljamiat n'estic ultimant l'edició crítica.

³⁴ Vegeu la monografia de Moisés ORFALI LEVI, *Los conversos en la literatura rabinica. Problemas jurídicos y opiniones legales durante los siglos XII-XVI*, Salamanca 1982.

les edicions són molt abundoses, encara que molt deturpades per les censures, lectures i interpretacions defectuoses, inevitables errades tipogràfiques, etc. Les edicions crítiques són escadusseres.

Quins materials històrics contenen aquestes respostes?³⁵ Un problema previ deu afrontar l'estudiós historiador, i és que rara vegada hom troba una resposta datada amb exactitud i precisió. Bastant sovint, però, podem assignar-li una cronologia relativa, tot comparant esdeveniments o relacionant el contingut de la resposta amb altres documents coetanis. És conegut el cas de l'execució d'un malsí de Barcelona, citat a les respostes de Šelomoh ben Adret, i que gràcies a documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el doctor David Romano ha pogut confirmar la identitat del malsí —Vidaló de Porta— i la forma de l'execució, dessagnat [*per minutionem sanguinis sive per sancnias*]] i fixar la data de l'execució³⁶. A més, aquestes fonts contenen dades interessants no tan sols per als juristes i historiadors, sinó també per a altres investigadors de les anomenades ciències socials. El filòleg hi detecta curiosos aspectes, com l'ús freqüent de «barbarismes» (catalanismes i aragonesismes aljamiats, textos en romanç escrits amb lletres hebrees³⁷, l'ús de la llengua àrab en documents legals dels jueus, el poc o molt coneixement de la llengua hebrea entre els jueus, etc.). L'etnògraf hi trobarà no pocs materials del seu interès: costums alimentaris, aixovars i mobiliari de les cases jueves, formes, dissenys i colors dels vestits, ornaments de sinagogues, objectes culturals preciosos, costums, supersticions, etc. El sociòleg en treu informació de l'estructura familiar i comunitària, endogàmia de grups tancats, demografia, grups de pressió a l'aljama, migracions, vida comunal, etc. Altres dades seran útils a l'economista: impostos, subsidis, préstecs, preus i salaris, comerç i equivalències de les diverses monedes. El geògraf hi estudia la toponímia, les rutes comercials terrestres i marítimes i, fins i tot, complicats càlculs astronòmics.

Pel que fa als nostres propòsits, comptem amb tres importants rabins catalans dels segles XIII i XIV que ens han llegat una copiosa producció de respostes, magnífica font documental que ens permet de reconstruir i millor conèixer la situació interna de les aljames jueves a les nostres terres.

1) Segons Riera³⁸ —i el cito literalment— «entre 1260 i 1310 Barcelona es convertí en el centre i font de la jurisprudència rabínica de tot l'Occident per obra del rabí Šelomoh ben Abraham ben Adret, el qual abans d'arribar a la quarantena ja era tingut pel cap espiritual del judaisme sefardí. Nascut el 1235 de família rica i distingida, hi afegí el prestigi de la ciència jurídica.

³⁵ Vegeu l'article, encara útil malgrat els anys, del polígraf jueu Isaac Abraham LAREDO, «Las "šē'elot u-tēšubot" como fuente para la historia de los judíos españoles», *Sefarad* V (Madrid-Barcelona 1945), pp. 441-456.

³⁶ David ROMANO, «Responso y repertorios documentales. (Nuevos detalles sobre el caso de Vidalón de Portal)», *Sefarad* XXVI (Madrid-Barcelona 1966), pp. 47-52.

³⁷ Tinc en premsa a la revista *Sefarad* un recull de catalanismes i aragonesismes de les respostes de rabí Isaac ben Šéšet Perfet.

³⁸ Jaume RIERA I SANS, «Literatura en hebreu dels jueus catalans», *Miscellanea Barcinonensia* XXXVII (Barcelona 1974), pp. 43-47 [p. 39].

En la seva joventut es dedicà al préstec de diners. Ja en vida seva les comunitats aplegaven reculls de les seves decisions sobre casos concrets, com a font del dret per la claredat, humanitat i justesa d'exposició. Hom calcula que escriví unes 11.000 respostes a qüestions, de les quals es conserven unes 3.000 que importen no sols al judaisme sinó també a la història general perquè són un reflex de les condicions de vida del seu temps³⁹.

II) El nostre segon personatge és, també segons paraules de Riera⁴⁰, «la figura central del rabinisme català del segle XIV, Nissim ben Reuben Gerondi, metge, astrònom, talmudista i rabí a Barcelona entre 1340 i 1380. Participà en la redacció de les ordenacions generals de 1354 i fou respectat per propis i estranys. Escriví uns vint comentaris a tractats del Talmud, on es mostra independent i no tem de refutar les autoritats consagrades, i tretze comentaris més als compendis d'Alfasi. Té a més un comentari al Pentateuc, homilies, unes 77 respostes a qüestions de dret, una poesia i quatre cartes». Les respostes d'aquest savi català han aparegut darrerament en edició crítica a càrrec del professor Leon Feldman, qui empra diverses edicions antigues i manuscrits. Hi afegeix 14 noves respostes⁴¹.

III) I sempre seguint Riera, la nostra tercera autoritat és «Ishaq ben Séšet Perfet (1326-1408), nascut a Barcelona, s'hi dedicà als negocis fins que el 1373 fou cridat al rabinat de Saragossa. Per desavinences en aquesta ciutat passà a [Calataiud i als pocs mesos a] València, on fundà escola. El 1391, després de rebre el baptisme fugí a Argèlia on establí una comunitat florent amb els altres refugiats i hi morí. Era tingut per persona sàvia i religiosa de manera que el seu sepulcre encara avui és venerat. Fou consultat des de molt diverses comunitats i es conserven 553 respostes seves a qüestions de dret talmúdic i un recull de poesies religioses»⁴².

³⁹ J. PERLES, *R. Salomo b. Abraham b. Adereth. Sein Leben und seine Schriften nebst handschriftlichen Beilagen*, Breslau 1863, i ISIDORE EPSTEIN, *The «Responsa» of Rabbi Solomon ben Adreth of Barcelona (1235-1310) as a Source of the History of Spain. Studies in the communal Life of the Jews in Spain as reflected in the «Responsa»*, London 1925.

⁴⁰ Jaume Riera i Sans, a l'article citat en n. 38, pp. 43-44. També Leon Arie FELDMAN, «R. Nissim ben Reuben Gerondi —The RaN: His Life and Times». (inc separata fotocopiada d'aquest interessant article, però només hi ha la indicació següent: «Sonderdruck aus "UDIM" Band XI-XII» i les pp. 258-268). Del mateix autor, «Rabenu Nissim: Biographical high lights», Fourth World Congress of Jewish Studies (Jerusalem) II (1968), pp. 51-54. Posteriorment, i també d'aquest autor, els inevitables refregits «Rabenu Nissim's Responsa», Fifth World Congress of Jewish Studies (Jerusalem) II (1972), pp. 26-42 i «Las "Resposa" [sic!] de Rabí Nissim Girondi y puntos desconocidos, según los manuscritos», Anuario de Filología 10 (Barcelona 1984), pp. 89-103.

⁴¹ Leon Arie FELDMAN, *TESHUVOT ha-RaN. Responsa of R. NISSIM b. REUBEN GERONDI. Issued for the first time with hitherto unknown textual additions and emendations, based on medieval manuscripts and early printings, with annotations, notes and comments by —*, Jerusalem 5744-1984. El llibre és, òbviament, en hebreu, i aquí dono la cita, en anglès, de la contraportada.

⁴² Jaume Riera i Sans, a l'article citat en n. 38, p. 44. També Abraham M. HERSHMAN, *Rabbi Isaac ben Sheshet Perfet and his Times*, New York 5704-1943. La conversió d'aquest rabí en Jaume RIERA I SANS, «El baptisme de Rabí Ishaq ben Séšet Perfet», *Calls I* (Tàrraga 1986), pp. 43-52.

Les respostes rabíniques, però, tot i les dificultats abans esmentades, ens ofereixen una nova perspectiva i visió tant de la situació interna —moral, religiosa, cultural, econòmica— de les aljames, dels seus membres —simples particulars, rabins i erudits— de les institucions com de les relacions amb l'entorn no jueu: la Corona, els oficials reials i municipals, l'Església, els tribunals cristians, els notaris i els particulars. És «l'altra versió», o com a mínim, el contrapunt jueu —i en hebreu— de la història que coneixem gràcies a l'abundosa documentació «oficial» que guarden els nostres arxius. Heus ací la meua relació de localitats catalanes, amb aljama organitzada o no, de què tenim referències a les indicades respostes: Agramunt, 3; Barcelona, 17; Camarasa, 1; Castelló d'Empúries, 1; Cervera, 6; Fraga, 1; Girona, 126; Granollers, 1; Hostalric, 1; Lleida, 218; Montblanc, 2; Montsó, 1; Perpinyà, 112; Puigcerdà, 1; Solsona, 2; Tàrraga, 4; Tarragona, 18; Tortosa, 44 i Vilafranca del Penedès, 1. Aquest inventari provisional de 560 textos hebraics relatius a jueus catalans encara resta per estudiar d'una manera científica, crítica i sistemàtica. Tanmateix, oferiré a continuació una selecció de temes o tòpics i aspectes de la vida jueva a la llum de les respostes —especialment del recull d'Ishaq ben Séšet Perfet—, que crec que serviran per descriure el tarannà dels jueus catalans, els problemes diaris al call, les relacions amb els cristians, les institucions, etc.

I) *La qüestió legal anomenada «Dina' de-malkuta' dina»*⁴³. Des de temps antics —època romana— era qüestió fonamental la submissió dels jueus a les lleis i als tribunals dels gentils, plantejant la difícil problemàtica de la relació entre els individus jueus amb la legislació de l'estat que els acollia. El Talmud establí la norma general **דינא דמלכותא דינא** i des d'aleshores els juristes i savis en dret talmúdic desenvoluparen les intepretacions d'aquesta norma. Entre els rabins medievals de Castella, aquestes interpretacions tenien un caràcter més aviat restrictiu. Els rabins catalans entenien la norma talmúdica d'una manera més àmplia i flexible que no pas els seus col·legues francesos i alemanys. Per exemple, el nostre Nahmànides, qui obrí camí en aquesta qüestió, es mostrava en desacord amb les opinions «d'alguns savis que ens han precedit, els quals ensenyaven que **דינא דמלכותא דינא** *deu interpretar-se com únicament amb referència a allò que mana el rei en un determinat moment motivat per alguna necessitat...*» i apuntava «...*crec que quan hom diu דינא דמלכותא דינא cal entendre que parlem de la legislació del rei que està en vigor en tot el regne i que promulgaren el monarca i els seus avantpassats, amb constància escrita en les cròniques i codis legals del regne; però les disposicions ordenades pel rei en un determinat moment, o una nova llei promulgada per multar el poble —que no existia en temps dels seus avantpassats— això és una expoliació del rei i no cal contemplar-ho com una llei segons el nostre dret*»⁴⁴.

⁴³ Literalment: «la llei del regne és la llei». Hi ha l'article [en hebreu] de Shalom ALBECK, «Dina deMalkhuta Dina be-Kehilot Sefarad», *Abraham Weiss Jubilee Volume*, New York 1964, pp. 109-125.

⁴⁴ ADRET, *Respona*, vol. V, n. 198.

Idèntica actitud és la de Šelomoh ben Adret a les seves respostes, encara que de vegades intenta compromisos que, com a tals, tenen llurs limitacions. Fins i tot l'enfrontament entre la llei judaica i la de l'estat es presenta com a irreconciliable. Així, a Perpinyà veiem com un jueu, invocant la legislació reial, exigeix la devolució del dot de la seva filla. En ser consultat sobre la qüestió, Adret respon que si tal condició [תנאי] havia estat acordada abans del matrimoni hi havia obligació de complir-la, encara que hi afegeix: «...actuar d'aquesta manera perquè el dret dels gentils és així ho considero, en veritat, il·lícit, perquè això és imitar els gentils. La Torà diu “aquestes són les lleis que proposaràs davant ells” [Èxode 21,1]; “davant ells”, no davant un tribunal gentil [Babí, Guittin 88b]... Al nostre poble, que és l'heretat del Senyor, la Torà li prohibeix honorar les lleis i ordinacions dels gentils; i no tan sols això: fins i tot anar davant els tribunals dels gentils li veda, encara que sigui per qüestions on les seves lleis i la Llei de Israel siguin idèntiques. Per tant, quedem aquí sorpresos que a la vostra ciutat, lloc de justícia i saviesa rabínica, puguin fer-se coses tals que la nostra Torà ens té vedades»⁴⁵.

II) *La qüestió dels malsins*. Un malsí (en hebreu מלשין era el jueu difamador o acusador calumniós que delatava un correligionari davant les autoritats cristianes amb la intenció de perjudicar-lo. Fenomen bastant corrent — documentat també a les fonts cristianes— dintre dels calls, els greus problemes derivats d'aquesta pràctica malèvola i les seves conseqüències podien provocar insolidaritats i enemistats i, cosa que era més greu, la destrucció de la mateixa aljama per la intervenció de les autoritats judicials cristianes. Šelomoh ben Adret va actuar, com ja he dit abans, en el famós procés contra Vidalon de Porta, malsí barceloní que fou executat per les seves perverses intrigues i delacions⁴⁶. També els jueus de l'aljama de València, el 1300, el consultaren en un cas de malsineria demanant-li la seva opinió: respongué el savi Adret que només dictaria sentència si el rei li ho ordenava per escrit i es comprometia a confirmar el seu veredict⁴⁷. En la pràctica, Adret s'oposava a la tendència regnant al seu temps que ampliava de manera inconsiderada el concepte de malsineria. Però estudiant les disposicions legals d'una aljama, diu: «He examinat el text de l'ordinació i he vist que el seu propòsit principal no és tan sols de tancar la porta als delinqüents i malsins... evident resulta que l'objectiu essencial no és únicament exterminar la delinqüència i la malsineria, cosa veritablement molt pròpia d'homes de seny, tan grans i intel·ligents com vosaltres. Tant de bo que el cor de les aljames fos sempre així!». En una altra ocasió, consultat si hom devia perseguir com a malsí cert jueu que s'havia adreçat als tribunals cristians per tal de detenir un correligionari contra qui tenia presentada una demanda per qüestió de diners, respon Adret: «No deu ésser considerat malsí en cas que tingués causa suficient per fer el que ha fet. Cada dia són detinguts alguns demandats en judicis per tal d'evitar que se'n vagin a l'estranger amb els diners dels altres. En realitat,

⁴⁵ ADRET, *Responso*, vol. VI, n. 257.

⁴⁶ Vegeu n. 34.

⁴⁷ BAER..., n. 144, p. 164.

si no fos pel gran temor a l'autoritat de l'estat, els homes es robarien mútuament i prevaldria el més fort. I cal que el món es recolzi en la justícia»⁴⁸.

A la darrereria de 1367 i arran de l'empresonament i la tortura d'alguns il·lustres jueus de l'aljama de Barcelona, denunciats i acusats per uns malsins d'haver furat i profanat unes hòsties consagrades, escriu Perfet, un dels implicats: «...Fa cosa d'uns cinc mesos, sorgiren d'entre nosaltres [= els jueus] uns homes vils que denunciaren el gran rabí, el nostre mestre Nissim —Déu el guard!— i sis dels il·lustres de l'aljama, entre ells el savi En Hasdai Cresques —Déu el guard!—, el meu germà [Jafudà Cresques Perfet] i jo mateix —Déu ens guard!— i ens lliuraren a les autoritats. Encara som obligats amb fermances per un delicte que no havem comès»⁴⁹.

III) *Aplicació de la pena de mort.* És cosa sabuda que els tribunals rabí-nics, amb les seves limitacions, no podien disposar de la pena capital, reservada a la jurisdicció directa del rei. Però, com ja s'ha vist anteriorment, podien recomanar-la. Perfet, en teoria, no s'oposava a la pena màxima, encara que fou molt prudent i cautelós en les seves opinions quan era consultat sobre el particular. Des de Salamanca li escriví el rabí Ménahem he-Arok quan Perfet residia a Saragossa, consultant-li el cas de dos assassins jueus que havien agredit i matat un membre de l'aljama per ordre del jutge o *dayyan* local. Al preàmbul de la resposta, diu: «Ja sabeu que tot el que pertoca a les lleis penals no hem de jutjar-ho actualment perquè les lleis penals de la Torà han estat abolides...». Però hi afegeix: «...si voleu matar-los, podeu fer-ho... si voleu ésser indulgents amb ells tallant-los la mà dreta... podeu fer-ho. I si jo fos el jutge investit d'autoritat reial, així ho faria i no seria indulgent amb ells, llevat que tal fos la voluntat dels parents de l'assassinat». I clou la resposta aconsellant: «Aquesta és la meva opinió en aquest assumpte, així en hipòtesi, car ja sabeu que en aquesta terra [Corona d'Aragó] no tenim el costum de jutjar els casos de pena de mort, ni de tallament de mà o peu: aquesta jurisdicció pertany al rei... En realitat, quan estic escrivint aquestes paraules les meves mans vacil·len i els meus genolls tremolen; és per això que en aquest cas no heu de recolzar-vos en les meves opinions»⁵⁰.

IV) *Talmud i filosofia.* Perfet fou molt rigorós, fins i tot en els aspectes més insignificants, en les qüestions de *halaka* o dret talmúdic. Defensava aferrissadament els avantatges i les excel·lències dels ensenyaments tradicionals talmúdics, oposats, segons ell, a l'estudi de la filosofia profana i les altres ciències. En una interessantíssima i curiosa resposta, no exempta d'un cert humorisme, diu sense pal·liatius: «No hem de tractar les lleis i preceptes de la nostra Torà com ho fan els estudiosos de la medicina i les ciències naturals. Si nosaltres creguéssim —Déu no ho vulgui!— el que diuen aquests, no hi hauria Torà vinguda del Cel, tal com les seves errades lliçons postulen. I si en jutjar interpretes [per exemple] la dietètica [כשרית] tal com ho fan els

⁴⁸ ADRET, *Responsa*, vol. V, n. 287-298; al vol. II, n. 244 final hi afegeix un càustic comentari: «Però qui és demandat als tribunals del regne [= dels cristians] i per tal d'esquivar el judici fa quantioses despeses en suborns i despegega diners, aquest és un neci».

⁴⁹ PERFET, *Responsa*, nn. 373, 376 i 377; HERSHMAN, pp. 243-244.

⁵⁰ PERFET, *Responsa*, n. 251.

metges, potser rebràs una bona gratificació dels carnisers... Nosaltres ens hem de recolzar en el que diuen els nostres savis —de beneïda memòria—, fins i tot si ens diuen que la dreta és l'esquerra... No hem de creure el que diuen els savis grecs i ismaelites, els quals no han fet altre que exposar llurs opinions i basar-se en algun experiment».

També Šelomoh ben Adret fou contrari als postulats racionalistes i els atacs «científics» contra la tradició rabínica: «I si algú es mantingués aferrat als seus errors, dient: —m'agraden aquestes idees estrangeres que m'han arribat al meu coneixement i les seguiré—, li direm: Desacreditar les paraules dels savis [rabins] és impossible. No heu de creure qui afirma que presenta proves contra ells ni d'altres mil com ell; no anul·les un punt del que els sants savis israelites han acordat»⁵¹.

V) *Organització interna de les aljames*. Les respostes ens parlen de l'organització comunitària i les seves institucions. L'òrgan principal que regia la vida comunitària, el consell [מעמד], estava constituït pels secretaris, amb diverses funcions administratives, com els clavaris i els [נאמנים] adelantats. El seu nombre variava segons les diverses comunitats: Barcelona⁵² en tenia trenta —com València⁵³— i eren coneguts amb el nom hebreu [השלושים] Perpinyà⁵⁴ en tenia vint-i-cinc, més tard vint-i-vuit⁵⁵. Imitant l'estructura de govern municipal, el consell de l'aljama incloïa representants dels tres estaments o classes socials: la mà menor, la mitjana i la major, que corresponien respectivament als estrats humils, als artesans i menestrals i a la plutocràcia adinerada. Els orígens d'aquesta institució es deuen, sens dubte, a les necessitats pròpies de les minories sòcio-religioses obligades a la recaptació i pagament d'impostos⁵⁶ a l'estat que els protegeix i els permet la residència mitjançant certs privilegis. Efectivament, el Consell supervisava la fixació de les

⁵¹ Yitzhak BAER, *Historia de los Judios en la España Cristiana*, I (Madrid 1982), pp. 228 i 364. ADRET, *Responso*, vol. I 98.

⁵² PERFET, *Responso*, nn. 214, 228.

⁵³ PERFET, *Responso*, nn. 371, 494.

⁵⁴ BAUER, n. 330, pp. 487-489.

⁵⁵ BAER, n. 371, pp. 565-568.

⁵⁶ La unió mancomunada d'aljames amb finalitats fiscals constituïa la «col·lecta». Vegeu la descripció de les atribucions i funcionament de la formada per les aljames de Barcelona, Tarragona, Vilafranca i Montblanc (ADRET, *Responso*, vol. III, n. 411): «...Nosaltres [l'aljama de Barcelona], l'aljama de Vilafranca del Penedès, la de Tarragona i la de Montblanc tenim caixa i bossa comuna per al pagament dels impostos, els serveis i qualsevol altre atribut que la Corona ens imposa. I quan alguna d'aquelles aljames vol establir noves ordinations per a la distribució de l'impost requerit a nosaltres pel nostre senyor el rei, proposant de fer tal distribució mitjançant taxadors, o presentant *memoranda* o per declaració individual, mai els ho prohibim, tot i que nosaltres [= Barcelona] constituïm majoria i la nostra aljama té la supremacia en totes les coses i afers. Si actuéssim sense llur consell no ens escoltarien. De vegades els enviem els nostres delegats i d'altres ens vénen llurs adelantats amb l'ordinació. En cas que no ens escoltin i no posin en pràctica ni la nostra resolució ni la seva, aleshores sí que els obliguem —mitjançant el braç executiu de l'Estat— a avenir-se amb nosaltres o acceptar les nostres propostes en les seves localitats, imposant-lo allí sota pena d'anatema. Hi ha, però, d'altres llocs on l'aljama principal dóna ordres a les que d'ella depenen i les obliga a fer la seva voluntat». També és interessant un breu text de PERFET, *Responso*, n. 228: «...Que facin elecció de trenta homes que s'ocupin dels afers de la comunitat [= aljama de Barcelona] en la qüestió dels impostos».

quotes fiscals i procedia a l'exacció dels tributs que la Corona imposava a la comunitat. L'autoritat d'aquesta institució en matèria fiscal era absoluta. El Consell de l'aljama de Barcelona era gairebé omnipotent: tots els negocis i interessos comunitaris eren tutelats i supervisats pels secretaris i adelantats. Una funció important del Consell barceloní era controlar les eleccions dels seus membres, dels jutges del tribunal rabínic i dels responsables de la caritat comuna⁵⁷. En un primer moment, l'elecció la realitzava tot el Consell, encara que més tard hom va veure que era més pràctic el sistema de delegar les funcions a diversos comitès, formats per un selecte cos de tres membres responsables, això sí, tots ells del Consell. El comitè, davant la presència de deu membres del Consell i corporalment tocant el Pentateuc, jurava solemnement que portarien a terme les eleccions de manera correcta, conscient i veraç, en benefici i interès de l'aljama, i que no discutirien les eleccions amb els qui no eren membres del Consell⁵⁸. Una resposta de Perfet inclou un curiós text en judeo-català que diu: «Item, que sia renovelada la elecció dels *šēlošim* de tres en tres anys e que pusquen romanir totes o partida d'aquells e que les trien los segretaris e los jutges que seran en aquell temps a les més veus, leialment e igual a profit de l'aljama, la qual elecció se faça ab sagrament e que hagen a consentir los demás dels segretaris». Un altre incís del text, també en judeo-català, continua: «Item, que negun cristià no pusca caber en alcuna elecció de l'aljama»⁵⁹.

Els candidats devien reunir els requisits d'ésser «savis, intel·ligents i versats en els afers comunitaris, justos, benignes i acceptables per la majoria de la comunitat»⁶⁰. Les eleccions tenien lloc cada tres anys durant els dies intermedis de la Pasqua juevesca i, encara que no hi intervenia, hi era present el batlle o un altre representant de la Corona, qui segurament els confirmava en el càrrec⁶¹.

⁵⁷ PERFET, *Resposta*, n. 214.

⁵⁸ PERFET, *Resposta*, n. 214.

⁵⁹ PERFET, *Resposta*, n. 228. És versió deturpada de dos privilegis de l'aljama de Barcelona (1327) publicats en BAER, n. 189, pp. 250-256, especialment [9, p. 253] i [24, p. 255].

⁶⁰ PERFET, *Resposta*, n. 228. Anys enrere fou consultat ADRET, *Respostes*, vol. III, n. 399, en un cas d'eleccions de tres secretaris on un d'ells era persona «que no sabia llegir el Llibre [de la Llei]»; la seva opinió era que: «...el tercer, el no il·lustrat, és igual que els dos il·lustrats, i és tan competent en la recaptació i el pagament dels impostos, en els préstecs i qualsevol altra cosa necessària al públic com els seus companys il·lustrats, i potser encara més. També molt sovint, i potser la majoria de les vegades, el nombre de secretaris augmenta sols per la vanaglòria que dóna el càrrec i totes les famílies de la ciutat desitgen que un dels seus, il·lustrat o no, sigui anomenat únicament pel prestigi de la família...».

⁶¹ PERFET, *Resposta*, n. 228. Tot i això, el mecanisme electoral variava segons el lloc i l'època. Una altra resposta (ADRET, *Resposta*, vol. V, n. 284, publicada per BAER, n. 143 [11], p. 160), dirigida a Saragossa, ens parla del tema: «... Ens ha semblat oportú de promulgar aquestes ordinacions per tal de promoure entre nosaltres la veritat i la pau. Hem acordat que els *berorim* [= secretaris] no nomenaran ningú que estigui desqualificat per prestar testimoni, ni un tan sols. Els *berorim* no consultaran amb ningú les eleccions dels qui els succeixin en el càrrec. Els *berorim* elegits des de cap d'any no podran fer res sense l'acord dels consellers. Els consellers nomenaran els seus successors anualment. Els *berorim* i els consellers, arribat el moment d'elegir els seus successors, residiran als "hostatges" situats fora de la ciutat i menjaran del seu fins arribar a un acord, i el faran promulgar mitjançant el cantor de la sinagoga a l'hora d'oració: tal i

Elegits els secretaris d'aquesta peculiar manera, ells mateixos s'encarregaven de l'elecció dels membres del Consell. La pretesa democràcia interna, formal, de les aljames, sembla més un tòpic exagerat d'alguns autors que no pas una realitat provada. De fet, els interessos dels poderosos plutòcrates de la mà major sempre prevalgueren i, com és lògic, les corrupteles, coaccions i subornacions eren moneda corrent a les aljames. Recordem, si no, els coneguts versos d'en Turmeda:

moros, jueus e crestians
deixant a Déu e tots los sants
diners adoren.

tal són els elegits! El nomenament dels *berorim* i dels consellers no procedirà per majoria de vots, car si un dels *berorim* o dels consellers vol nomenar el seu successor, hi està en el seu dret, encara que els seus companys no estiguin d'acord amb ell en l'elecció».

J. RAMON MAGDALENA NOM DE DEU, *Les aljames catalanes segons les fonts hebraïques. (Aspectes de la vida i les institucions dels jueus catalans als segles XIII i XIV reflectits als responsa rabínics).*

Els *responsa* eren les respostes que els rabins més respectats donaven per escrit a les comunitats, dirigents i particulars quan eren consultats per tal de donar consell i resoldre qualsevol qüestió d'ordre moral, ritual, legal o religiosa. Aquestes respostes, que eren arxivades segons la seva temàtica, es constituïren com a fonts de consulta i servien com a compendis de jurisprudència talmúdica. L'estudi d'algunes d'elles permet reconstruir i conèixer millor la situació interna de les aljames catalanes.

J. RAMON MAGDALENA NOM DE DEU, *The Catalan Jewish communities according to Hebrew sources. (Aspects of the life and institutions of the Catalan Jews in the XIII and XIV centuries as reflected in the rabbinical responsa).*

The *responsa* were the written answers that the most respected rabbis gave to the communities, leaders and individuals when they were asked to give advice or resolve a problem on a moral, ritual, legal or religious issue. These answers, which were compiled away according to their theme, constituted a source of consultation and were used as a compendium of Talmudic jurisprudence. The study of some of them allows a reconstruction and a better understanding of the internal situation of the Catalan Jewish communities.